

https://doi.org/10.31516/2410-5325.062.05

УДК 008 : 130(091)

Т. Г. Кузьменко, кандидат культурології, Київський національний університет культури і мистецтв, м. Київ

ktg76@ukr.net

https://orcid.org/0000-0001-7987-5659

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ КАТЕГОРІЇ «ДУХОВНА КУЛЬТУРА»

Досліджено еволюцію культурологічної категорії «духовна культура», проаналізовано особливості виникнення поняття «духовності» в епоху античності та її подальшого розвитку у філософії доби Середньовіччя та Ренесансу. Розкрито специфіку виникнення наукової категорії «духовна культура» в добу Просвітництва, висвітлено трансформацію поняття «духовна культура» в базову культурологічну категорію в подальшому розвитку культурології.

Ключові слова: *духовна культура, духовність, філософія культури, культурологія, категорія.*

Т. Г. Кузьменко, кандидат культурологии, Киевский национальный университет культуры и искусств, г. Киев

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЙ КАТЕГОРИИ «ДУХОВНАЯ КУЛЬТУРА»

Исследована эволюция культурологической категории «духовная культура», проанализированы особенности возникновения понятия «духовности» в эпоху античности и ее дальнейшего развития, философии Средневековья и Ренессанса. Раскрыта специфика возникновения научной категории «духовная культура» в век Просвещения, предложено трансформацию понятия «духовная культура» в базовую культурологическую категорию.

Ключевые слова: *духовная культура, духовность, философия культуры, культурология, категория.*

T. G. Kuzmenko, Candidate of Culturology, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv

FORMING SPIRITUAL CULTURE AS A CULTURAL CATEGORY

Problem statement. Spiritual culture as a scientific category is an integral part of modern cultural studies. However, the term has its own history of usage in other humanities, especially philosophy. Concepts such as «spirit», «spirituality» were already used in antiquity by Greek thinkers to refer to certain characteristic features of the human being. During different ages spiritual culture has been and is still the object of study by philosophers, psychologists, pedagogues.

The aim of the article is to study spiritual culture as a cultural category.

Research methodology is based on the use of the historical and comparative method, which enables to study it systematically in the historical and cultural dimensions.

Results. For reaching this goal it is necessary to solve the tasks: to determine the very beginning of the term «spirituality» usage as a scientific category, to

reveal the comprehension of the spiritual culture, especially in philosophy, and its conceptual meaning in the process of historical development.

Novelty. Thus, spiritual culture can be seen as a sphere of human activities, covering various aspects of spiritual life and society; it contains forms of social consciousness and its realization through literature, architecture, art, ideology and other monuments of human activities.

The practical significance. The article explores the emergence of the concept of "spiritual culture" as a scientific category and its evolution in the humanities, which will make it possible to consider this category in the theory of culture.

Keywords: *spiritual culture, spirit, philosophy of culture.*

Постановка проблеми. Складність визначення поняття «духовна культура» полягає в тому, що ця культурологічна категорія використовується не тільки в теорії культури, але й у різних сферах наукового пізнання, з метою розкриття особливостей діяльності людини й суспільства. Проте в сучасній культурології означена категорія застосовується переважно як індикатор під час визначення типології культури, її поділу на матеріальну й духовну, хоча за своїм змістом поняття є загальнонауковою категорією і може позначати будь-який культурний процес життєдіяльності людини. Здійснюючи історичну ретроспективу становлення духовної культури як культурологічної категорії, можна структурувати та досліджувати її в різних формах і рівнях наукового пізнання, що значно розширює науково-поняттєвий апарат сучасної культурології.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Духовну культуру розглядають відомі українські науковці й дослідники як сукупність певних загальних особливостей, що мають чітко виражену національно-культурну спрямованість, або в контексті розуміння духовності як індивідуально-особистого, так і суспільного.

Так, на думку В. П. Андрушенка (2000, с. 3), духовна культура — процес самореалізації, виявлення, формування і розвитку духовних якостей людини, що відбувається під час суспільної, політичної та професійної діяльності.

Г. І. Горак у розвідці «Духовні основи суспільного буття. Філософія» (Горак, 1993, с. 3) розглядає духовну культуру як духовне життя суспільства, сукупність не тільки ідеальних явищ, але й самих суб'єктів духовної діяльності, що мають певні потреби, інтереси, ідеали, а також соціальні інститути, зайняті виробництвом, розподілом, збереженням духовних цінностей (клуби, бібліотеки, театри, музеї, навчальні заклади, релігійні та громадські організації тощо).

На думку С. Б. Кримського (2003, с. 3), духовну культуру, духовність можна розглядати не тільки як неповторність внутрішнього світу індивіда, а й духовного потенціалу нації.

У науковій праці В. С. Лісового «Культура — ідеологія — політика» (1997, с. 3) висвітлено вплив ідеології на політичну культуру як одну зі складових духовної культури. У гуманітарному дискурсі і дотепер поширене розуміння духовної культури як форми суспільної свідомості. Вона — елемент духовного життя, суспільних, духовних відносин, містить певну систему цінностей, знань, переконань, світоглядних орієнтацій, норм, традицій в органічній єдності із соціальною гуманістично значимою діяльністю людей щодо освоєння, творення буття.

Мета статті — дослідити історичну ретроспективу становлення духовної культури, з'ясувати загальні закономірності її формування як культурологічної категорії.

Виклад основного матеріалу дослідження. У первісному суспільстві духовність проявляється спочатку в міфологічній формулі, що складалася з магічних ритуалів та обрядів стародавніх суспільств, до яких належать усі архаїчні тексти магічного й міфологічного змісту, зокрема стародавніх свідних культур, античної цивілізації, які стали надбанням та основою світової духовності. Отже, «духовність» у першооснові виникла як категорія, під якою розуміємо загальнолюдські потреби, що не обмежуються матеріальним. Духовність — це ціннісний ідеал і «норма» людського буття, які існують у культурі у вигляді ідеального феномену, певного знакового смислу в процесі розвитку людини; внутрішня якість особистості, що визначає загальні цінності, її гуманне ставлення до інших, залучення до духовної культури суспільства, опанування загальнолюдськими, соціокультурними, національними цінностями й набуття досвіду людства в процесі духовно-практичної діяльності та самостійного творчого розвитку. У первинному значенні «духовна культура» сприймається значною мірою як релігійна категорія й розглядається як щось священне (релігійне) й нерозривно пов'язане з особистістю. Духовний світ людини — особлива, індивідуальна, неповторна форма прояву, існування, функціонування духовного життя суспільства. Основою формування духовного світу особи є зміст суспільної свідомості, духовна культура містить усі рівні та структурні елементи суспільної свідомості, основні особливості духовного життя суспільства. З розвитком античної філософії поняття «духовне», «духовність» стають складовою філософського пізнання. Ці терміни походять від слова дух — «spiritus» (лат.), що означає рухливе повітря, повівання, подих (носії життя, або ж саме життя).

На думку С. Богомоллова, саме «про душу, як невід'ємну частину людського буття, першим говорив мудрець Фалес» (Богомоллов, 1985, с. 239). Сократ розумів під душею психічні якості індивіда, характерні для нього як для розумної істоти, уміння жити відповідно до моральних ідеалів.

У праці «Держава» Платон, утілюючи задуми свого вчителя Сократа, сформував у межах філософського сприйняття систему внутрішніх відчуттів буття людини, яка існує в трьох головних категоріях — «істини, добра, краси». Про красу він писав так: «Ніщо інше не робить річ прекрасною, ніж наявність прекрасного самого по собі або ж у спільності з ним <...> я наголошую лише на тому, що всі прекрасні речі стають прекрасними через прекрасне саме по собі. Ідеї вічні, незмінні, досконалі, і тому є буттям у його найбільшій повноті свого вияву» (Платон, 1971, с. 321).

Щодо душі, то, згідно з Платоном, вона «<...> складається з трьох частин: розумної (існує в голові), пристрасної (у серці), збуджуючої (в печінці). Душа пізнає сутність через думку та знання. Розумна її частина виявляє причину намірів, судження, розуміння. Пристрасна — причину мужності, різних насолод, болю і гніву. Збуджуюча — причину потягу до їжі, продовження роду тощо» (Платон, 1971, с. 176).

Таким чином, давні греки сформували класичну тріаду внутрішнього психоемоційного відчуття душі, яка стала основною філософською базою для всіх послідовників вчення про «Дух», «Душу», «Духовність». Разом із теоретичним тлумаченням про душу формувалась історична практика вираження внутрішнього духовного, яку є основою системи первісного міфологічного світогляду. Вона сформувалася в напрями філософських уявлень, які стали базисом тотемізму, фетишизму та анімізму як первинних форм людського буття. Удосконаленням на шляху розуміння й поняття духовного в системі культурних цінностей уважають релігію, яка на базі міфічних образів формує сталі морально-етичні зразки, символи, традиції внутрішнього вдосконалення людської душі.

У Середньовіччі церква монополізувала духовне життя суспільства. Людина у феодалний період сприймалась як сутність «духовна», як така, що має душу і є одухотвореною істотою. Вона була тією соціальною «цеглиною», за допомогою якої створювались нові суспільні виробничі відносини. Ідеологічно світоглядним відображенням змін в орієнтаціях способу життя з тілесно-речових на духовно-особистісні було нове, духовно-ідеальне бачення світу. З позицій середньовічної свідомості найдосконалішим виявленням духовності вважається Бог та знання про Бога, а богослов'я, теологія — «найголовнішим знанням», здатним надати вичерпні відповіді на всі «загадки буття». Звертаючись до духовності як до вищого віднині критерію реальності, нова християнсько-феодална ідеологія утверджує монолінійну концепцію пріоритету «небесного, духовного» над «земним і матеріальним». Значну роль у процесі систематизації та впорядкування теологічно-філософських принципів християнської ідеології відіграли вчення Августина Блаженного, Григорія

Назіанзіна, єпископа Константинопольського, Василя Великого, єпископа Кесарійського, Григорія, єпископа Нісського (Соколов, 1979, с. 49).

У добу Нового часу поширюється нове розуміння «духовності» в контексті не філософсько-теологічного мислення, а мови психології та гносеології, нового раціоналістичного світогляду. Першим філософом Нового часу вважається Ф. Бекон — англійський філософ, котрий уперше зміщує акценти з ренесансного образу людини-творця на образ людини — частини природи. Згідно з мислителем, «Бог створив людський розум подібно до дзеркала, здатного відобразити весь Всесвіт» (Бекон, 1972, с. 106).

Цієї позиції дотримував його співвітчизник Т. Гоббс. Згідно з ним, людина є не просто природним тілом, тотожним до всіх інших тіл природи, але й істотою моральною, духовною. Проте цю специфічність людини Т. Гоббс потрактував механістично: людина відрізняється від інших тіл природи, оскільки здатна створювати штучні тіла (але творить їх за образом і подобою тіл природних) (Гоббс, 1964, с. 48).

Продовжуючи думку Т. Гоббса про людину як «розумне, одушевлене тіло», французький філософ Р. Декарт утверджує позицію ідеально духовного мислення: «Я мислю, отже, я існую». Істотною ознакою його філософії є раціоналізм, відповідно до якого розум, думка визнаються вищою цінністю в системі філософських цінностей, основою пізнання й діяння людини (Декарт, 1989, с. 343).

Майже всі філософи Нового часу, зокрема І. Кант, Г. Гердер та ін., уважали розум головною частиною душі. Підсумки цих теорій підбив Г. В. Ф. Гегель у праці «Феноменологія духу», у якій розглянув історію культури як історію розвитку духу, наголосивши: «Справжнє в людині — це пізнання самої її суті, як духу». Мислитель структурував категорію духу на суб'єктивний, об'єктивний, абсолютний дух. Суб'єктивний дух поділяється на антропологію (природна душа, відчуваюча душа, дійсна душа), феноменологію (свідомість, сприйняття, емоції, самосвідомість — розум), психологію (де головною категорією є дух), теоретичний дух — споглядання, уява, пам'ять, мислення, практичний дух (практичні відчуття, свобода, щастя); об'єктивний дух поділяється на моральність (намір, благо, добро та зло), суспільний (внутрішнє й зовнішнє державне право, всесвітня історія); абсолютний дух — мистецтво, релігійні відчуття, філософія (Гегель, 2000, с. 16). Таким чином, у XVIII ст. набувають поширення погляди, які певним чином пояснювали динаміку форм духовного людського буття, існування людства та культури.

Грунтовну базу соціокультурного еволюціонізму заклали такі мислителі, як: Г. Спенсер, Е. Тайлор, Г. М. Морган. Саме вони в XIX ст. здійснили перші системні дослідження з історії виникнення культури,

визначили основні концепції її універсальної еволюції, які дозволяють простежити головні закономірності культурно-історичного процесу його загальних тенденцій розвитку, а також еволюцію основних культурних форм, підсистем і векторів культури. У межах загальної концепції вони поділяють на матеріальну й духовну.

Так Е. Тайлор у своїй праці «Первісна культура» в одних випадках виокремлює промислову, розумову, матеріальну культуру, в інших розподіляє культуру на дві частини — матеріальну й розумову; до останньої долучає ідеї, звичаї, міфи, вірування та світогляд (Аванесова, 1998, с. 346).

Такий поділ поширюється як у Західній Європі, так і за її межами. За таким принципом під матеріальною культурою почали розуміти предметно-фізичний світ культури (знарядь праці, житло, одяг та інші речі, виготовлені руками людини), а духовною культурою є ті явища, які пов'язані зі свідомістю, інтелектуальною, емоційно-психологічною діяльністю людини — мова, звичаї, мораль, вірування, знання, мистецтво тощо.

На еволюціоністській концепції ґрунтувалися марксистки, стверджуючи, що духовне завжди зумовлено матеріальним буттям людини й суспільства. Духовна культура розглядалась як вторинне явище, залежне від матеріального буття; саме воно, на їхню думку, є основою всієї людської культури (Маркс, 1989, с. 37).

На протипагу марксистської концепції розуміння духовної культури на рубежі XIX–XX ст. у філософському світогляді сформувалась нова концептуальна школа розуміння й пояснення духовного світу, яка ввійшла в європейську історію як «духовно-історична школа».

Визначну роль у ній відіграли ідеї В. Дільтея. Так, філософ реконструював цільові взаємозв'язки соціальних комунікацій та структурував ієрархію предметних галузей, визначивши серед них провідні й суміжні, які формують науку про дух.

Перша група наук «теорій першого порядку» — психологія та антропологія. Першим констатуючим елементом суспільно-історичної реальності є індивідуальні, так звані, «психофізичні єдності». На думку науковця, у психології містяться базові поняття та категорії з гуманітарних знань, її мета полягає в «<...> пізнанні складових духовного життя, її головних законів» (Плотников, 2000, с. 149). Антропологія, або етнологія, на думку В. Дільтея, вивчає природний поділ людського роду та духовного життя як загалом, так і в різних формах духовного життя на землі. Ця наука передбачає дослідження різновидів культур у зв'язку з географічними, кліматичними, расовими, психогенетичними особливостями окремих народів. Але всю сукупність цих ознак автор розглядає як закономірність соціально-історичного розвитку.

Тому антропологія В. Дільгея — саме культурне або культурно-історичне явище, де людська свідомість розглядається як культурний елемент. До другої групи наук, як їх називає вчений, «теорії другого порядку» належать науки про культурні системи «такі, як “зовнішня організація суспільства”» та історична динаміка людства. До систем культури він долучив господарство, право, виховання, мораль, звичаї, релігію, мистецтво, науку й мову. Усі ці системи становлять, на його думку, предметну галузь, що належить до другого класу наук про дух — наук про системи культури: політична економія, юриспруденція, педагогіка, естетика, теологія, точніше релігієзнавство, етика, природознавство. У класичному філософському аспекті духовна культура існує й виявляється в різних предметних формах, «діапазон» яких надзвичайно широкий: від процесів та явищ людської психіки — до особливих соціальних інституцій, які зумовлюють здійснення суспільного духовного виробництва.

Цей масив предметних форм існування духовності загалом — особлива духовна сфера життєдіяльності людини. Сутність духовної культури визначається системою її цінностей, що виникають у процесі самопізнання людини, її намагання знайти своє місце в навколишньому світі, та відповідного ставлення до інших людей. На думку Н. Гончаренка, «під духовною культурою слід розуміти складне поняття, що охоплює різноманітні явища людської діяльності та її результати» (Гончаренко, 1980, с. 378).

Висновки. Духовна культура — це не остаточний результат людської діяльності, а процес утворення й накопичення культурних надбань, у яких утілюється все розмаїття людської природи, духовного виробництва як окремої нації, так і людства загалом. У загальнонауковому контексті до духовної культури належить сфера виробництва, розподілу й використання найрізноманітніших духовних цінностей, вона є механізмом передачі набутих суспільством різноманітних цінностей, що охоплюють сферу духовного виробництва, до якої належать такі форми суспільної свідомості, як філософія, мистецтво, політика, право, етика, наука, релігія. Отже, розуміємо духовну культуру як різноманітний досвід життєдіяльності соціальних суб'єктів, що містить найсуттєвіші результати суспільного досвіду соціуму загалом.

Список посилань

- Аванесова, Г. (1998). *«Культура духовная» и «Культурология. XX век»* (Т. 1, с. 640).
- Андрущенко, В. П. (2000). *Історія соціальної філософії (західноєвропейський контекст)* (с. 416).
- Богомолов, С. (1985). *Античная философия* (с. 335). Москва.
- Бекон, Ф. (1972). *Сочинения* (Т. 2, с. 222). Москва.

- Гегель, Г. В. Ф. (2000). *Лекции по философии истории* (с. 479). Санкт-Петербург: Наука.
- Гоббс, Т. (1964). *Левиафан* (Т. 1, с. 232). Москва.
- Гончаренко, Н. (1980). *Духовная культура. Источники и движущие силы прогресса* (с. 378). Київ: Наукова думка.
- Горак, Г. (1993). *Духовні основи суспільного буття. Філософія* (с. 530). Київ: Либідь.
- Горожанкіна, О. Ю. (1996). *Формування духовної культури студентів музично-педагогічних факультетів вищих закладів освіти. (Автореферат дисертації на здобуття ... кандидата педагогічних наук)* (с. 19). Одеса.
- Декарт, Р. (1989). *Рассуждения о методе: избранные произведения*. (Т. 1, с. 112).
- Кримський, С. Б. (2003). *Заклики духовності ХХІ століття (3 циклу щорічних пам'ятних лекцій імені А. Оленської-Петришин, 2002 р.)* (с. 32).
- Лісовий, В. С. (1997). *Культура-ідеологія-політика* (с. 323). Київ: Видавництво імені Олени Теліги.
- Малахов, В. С. (1998). *«Вильгельм Дильтей» і «Культурологія. ХХ век»* (с. 640).
- Маркс, К. (1989). *Немецкая идеология* (с. 380). Политиздат.
- Платон. (1971). *Государство* (Т. 1, с. 321). Москва.
- Плотников, Н. (2000). *Жизнь и история. Философская программа Вильгельма Дильтея* (с. 232). Москва: Дом интеллектуальной книги.
- Соколов, В. (1979). *Средневековая философия* (с. 379). Москва.

References

- Avanesova, G. (1998). «*Spiritual Culture*» and «*Cultural Studies of the 20th Century*» (Vol. 1, p. 640). [In Russian].
- Andrushchenko, V. P. (2000). *History of social philosophy (Western European context)*. [In Ukrainian].
- Bogomolov, S. (1985). *Ancient philosophy* (p. 335). Moscow. [In Russian].
- Bacon, F. (1972). *Writings* (Vol. 2, p. 222). Moscow. [In Russian].
- Hegel, G.W.F. (2000). *Lectures on the philosophy of history* (p. 479). St. Petersburg: Nauka. [In Russian].
- Hobbes, T. (1964). *Leviathan* (Vol. 1, p. 232). Moscow. [In Russian].
- Goncharenko, N. (1980). *Spiritual culture. Sources and drivers of progress*. Kiev: Naukova Dumka. P. 378. [In Russian].
- Gorak, G. (1993). *The spiritual foundations of social being*. Philosophy (p. 530). Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].
- Horozhkin, O.Yu. (1996). *Formation of the spiritual culture of students of musical-pedagogical faculties of higher educational institutions (Abstract thesis for obtaining ... candidate of pedagogical sciences)* (p. 19). Odesa. [In Ukrainian].
- Descartes, R. (1989). *Reasoning method: selected works* (Vol. 1, p. 112). [In Russian].
- Krymskyi, S. B. (2003). *The Call of Spirituality of the 21st Century (From the cycle of annual memorial lectures named after A. Olenka-Petryshyn, 2002)* (p. 32). [In Ukrainian].
- Lisovy, V. S. (1997). *Culture-ideology-politics* (p. 323). Kyiv: Publishing House named after Olena Teliha. [In Ukrainian].

- Malakhov, V. S. (1998). "*Wilhelm Dilthey*" and "*Cultural Studies of the Twentieth Century*" (p. 640). [In Russian].
- Marx, K. (1989). *German ideology* (p. 380). Politizdat. [In Russian].
- Plato (1971). *State* (Vol. 1, p. 321). Moscow. [In Russian].
- Plotnikov, N. (2000). *Life and history. Philosophical program of Wilhelm Dilthey* (p. 232). Moscow: House of intellectual books. [In Russian].
- Sokolov, V. (1979). *Medieval philosophy* (p. 379). Moscow. [In Russian].

Надійшла до редколегії 06.09.2018 р.